

הרמב"ם

והשפעותיו על עדות ישראל

מרכז מורשת הרמב"ם רח' התנאים 6 טבריה, משרדי המרכז רח' יוחנן בן זכאי 6 טבריה טלפקס 04-6790632
לשאלות, הערות והארות info@harambam.org.il

זכור ימות עולם

כתבה שניה

גאון. אחרי פטירתו של רבנו נסים גאון עמד בראשות הישיבה בנו רבי יעקב גאון הידוע מאיגרת ששלח לו רבי שרירא גאון לבקשתו, על מנת שמלחמותיו נגד הקראים שהתרבו מאד בקרוואן, יקבלו תוקף של ראש השיבה של פומפדיתא. בתקופתו של רבי יעקב גאון הגיע השבוי מבבל רבי חושיאל גאון שהיה חניך ישיבת פומפדיתא בראשות רב האי גאון. מטבע הדברים, בואו של חניך ישיבת בבל עשה רושם עז, ושמה של הישיבה התפרסמה גם מחוץ לגבולות קרוואן. הגאון רבי יעקב נפטר בשנת תשס"ז-7001, ורב האי גאון הספיד אותו "... והזולתי דמענות עליו והיה זה יום אסון." שלוש שנים אחרי זה בשנת תשי"ע-0101 נפטר רבי חושיאל. רבי שמואל הנגיד שלח לבנו רבנו חננאל מכתב בו הוא סופד אותו. יורשיהם של רבי חושיאל ורבי יעקב היו בניהם דהיינו רבי חננאל בנו של רבי חושיאל ורבנו נסים בנו של הגאון רבי יעקב. חשוב לציין שרבנו נסים ורבנו חננאל למדו בישיבתו של רב האי גאון. על אף שרבנו נסים היה ראש ישיבה יחד עם רבנו חננאל מ"מ שמו של רבנו חננאל זכה לפרסום רב בעקבות ספרים שכתב. אולם, החיבור שכתב על פירוש הגמרא הידוע בשם פירוש רבנו חננאל הקנה לו תהילת עולם, כשהוא הופך להיות הדמות התורנית המוערכת ביותר במרכזים הרוחניים ברחבי האימפריה הערבית.

חשוב להדגיש, שעל אף שהמרכזיים הרוחניים שהיו בקרוואן, באלכסנדריה ובקורדובה, היו אלו שחשיבותם התפשטה בכל קהילות ישראל, הרי שבמדינות אחרות בלטה נוכחותם של רבנים ידועים ומפורסמים שהיו בקשרי מכתבים גם עם חניכי בבל. דוגמא בולטת לכך היא גדולי תורה ממלכות פאס. מלבד הענקי רוח שהבאנו במאמר

מפאת השבועה שהתורה לא תשכח לעולם, דאגה ההשגחה להקים מרכזים רוחניים גדולים ברחבי ארצות המזרח עוד לפני סיום תקופת הגאונים. כאמור, ראשי ישיבות בבל היו הישיבות היחידות לעם היהודי כולו במשך כחמש מאות שנה, כאשר הוּו בפועל הסמכות על בכל תחומי החיים של היהודים בפרט והקהילות בכלל. אולם, עם התדרדרות המדינית בכל ארצות הכבושות של האימפריה הערבית, תפארת ישיבות בבל החלו לאבד מפטרונן בעיני קהילות ישראל. הזרמת התרומות פחתו, שליחת תלמידים לישיבות בבל התמתן, מינוי רבני קהילות נעשה על ידי המקומיים ולא על ידי ראשי ישיבות בבל כפי שהיה נהוג עד כה, כך שאט אט הנהגה רוחנית תורנית עצמית התחילה להתבסס מחוץ לגבולות ישיבות סורא ופומפדיתא אשר בבבל. המרכזים הרוחניים העיקריים שהיו מחוץ לגבולות בבל בתקופת הגאונים היו בקרוואן (תוניס), אלכסנדריה אשר במצריים וקורדובה אשר בספרד. שמם של אותם מרכזיים התפתח מאד במיוחד אחרי בואם של ארבעת השבויים שהיו גאוני ישיבות בבל ואשר נפדו בעזרתם של אותם קהילות. מיד בהגיעם לאותם קהילות הם מונו לעמוד בראש הקהילות ובראשות הישיבות, התרבו התלמידים, וכך אט אט הפכו להיות מרכזים רוחניים מרכזיים בעלי שם עולמי.

ישיבת קרוואן בלטה במיוחד והיא הייתה נחשבת לאם הישיבות אחרי בבל. עם בואם של חכמי בבל, הרב חושיאל השבוי וכן בנו רבנו חננאל, הם עמדו בקשר רציף עם גאוני בבל האחרונים, כך שיוקרתה עלתה מאד בעיני יהודי האימפריה הערבית כולה. לפני בואם של השבוי מבבל, עמד בראשות הישיבה גאון בשם רבנו נסים

בעיר קלעה חמאד (ספר הקבלה) הסמוכה לעיר פאס, אולם בהיות קלעה חמאד בטלה מפאת גודלה וחשיבותה לפאס, נתפס פאס כעיר מולדתו. אחרי לימודיו בישיבת קרוואן חזר רבי יצחק אל-פאסי המכונה הרי"ף לעיר הולדתו, והשקיע את כל מרצו לחיבור ספרים. במשך 57 שנה שהה הרי"ף בעיר פאס ואחר כך נאלץ לברוח ממנה. ידיעה זו מבוססת על עדותו של אבן דאוד שכתב שהרי"ף נפטר בחודש ניסן של שנת תתס"ג - 3011 הוא כבן צ', והוא ברח מאפריקה בשנת תתמ"ח-8801. (סדר הדורות לרב סעדיה אבן דגן, ח"ג עמוד ל). ממקום מושבו קיבל שאלות מכל העולם העלה אותם על כתב אולם, החיבור לו זכה לתהילת עולם הוא הלכות הרי"ף שמופיע בסוף מסכתות הש"ס בו הוא מסכם את כל דיוני התלמוד הלכה למעשה. חיבור זה הפך מהר מאד לאבן היסוד של כל עולם התורני גם באזור אשכנז שהתחיל להתפתח ולהתבסס. עם סגירת ישיבת קרוואן, כל תורת ראשי ישיבותיה הובא בספרים שהרי"ף חיבר, בכך זכה הרי"ף להיות זה שמסר את תורת ישיבות בבל לכל העולם כולו!

ימי השלווה של הרי"ף פסק בעקבות הלשנה על הרי"ף שהאשימו אותו שהוא מעורב בסכסוכים ובמלחמות שהיו בין פלגי ראשי הערבים, ומפחד שיהרגו אותו ברח לספרד. בהתחלה הוא הגיע לעיר קורדובה ואחר כך התגורר בגראנדה ולבסוף התיישב בעיר אליסונא. באותה עיר עמד בראשות הישיבה והתקבצו סביבו מעריצים רבים אשר רצו לשתות מתורתו ומחכמתו, כתב תשובות לכל שאלה שהפנו אליו מכל קצווי טבל. עד מהרה הרי"ף התפרסם בכל מדינת ספרד והפך להיות הסמכות המקובלת לכל קהילות ישראל. הראב"ד כתב (נר המערב, לו) על גדולת הרי"ף שלא קם חכם כמוהו מאז ימי רב האי גאון. הוא נפטר בסביבות גיל תשעים כשהוא משאיר תלמידים רבים. ראוי להתבונן על הכיתוב שהרב משה בן עזרה כתב על מצבתו להתרשם מגדלות הרי"ף:

נקבר בקבר זה ראש הראשים, אלוף הקדשים
ומחכים הישישים וחכם חרשים, וקדש קדשים
הנזר והצפית, האות והמופת
יחיד העולם ופלאו, ממזרח שמש עד מבואו
הר התורה מקור הבינות ושמעו הולך בכל המדינות

הרב הגדול מחסה עוז ומגדול
אלופנו ורוח אפינו, כוכב נשפנו, ואור עפעפינו הצדיק
העניו, אשר כמוהו לא היה לפניו
הרב יצחק (כהן) אלפסי ז"ל נ"ע
נכסף אל קדשו, ושבה אל אלוקים נפשו

(ר' דוד קונפורטי, ספר הדורות)

הקודם אשר זכו לפרסום עולמי גם אצל ראשי ישיבות בבל, הרי שהישוב היהודי במלכות פאס הייתה ידועה לכל החכמים שלאותו דור לעיר של חכמים וסופרים חשובים ביותר. דוגמה לכך, אנו יכולים להביא מכתב המופיע בספרו של הרב יהודה ברצלוני תשובת הגאונים, בו מופיע מכתב תשובה שהרב שרירא גאון שלח לרבני פאס "שאלות ששאלו קהל פאס המועתקים (ככל הנראה העתיקו מקום מושבם מפאת רדיפות המוסלמים) מלפני אדוננו שרירא ריש מתיבתא בר יהודה ריש מתיבתא האי, לכל רבנא ותלמידהון ובתאי ובציבורי דמותביהן בפאס אשר דאשתינאו ממדינת פאס... "תירגום מערבית: לכל הרבנים ותלמידיהם ובעלי הבתים והציבור שמושבם היה בפאס ועתה באשיר, הטובים המעולים, הנבחרים הנאורים... גם רבי אברהם אבן עזרה התייחס לרדיפות של המוסלמים גם לקהילת פאס וכך הוא כותב "אוי אפס כל קהל פאס... עיר תורה והמקרא והמשנה והגמרא, עיר חכמים מחוכמים בסוגיא ובסברא, ותלמידים החרדים במצוות אל ברה, ודרשנים המבינים בסוד ספרי וגם ספרא, ומדרשות מאי חשות ולא תמוש התורה". (נר המערב 944-754). כאמור, בכל ספרי התשובות של אותה תקופה, תמיד נוכל למצוא תשובות שנכתבו עבור רבני פאס, כשכל רבני האימפריה הערבית הכירו גדולתם של חכמי מלכות פאס. הסיבה ששמות הרבנים ממלכות פאס של אותה תקופה לא הגיע לפרסום עולמי היא שאותם חכמים לא יסדו מרכזיים רוחניים כדוגמת קרוואן ועוד, כך שמפאת העדר תלמידים שהיו נוהרים לאותו מרכז רוחני מכל מחוזות האימפריה, לא התפרסם שם במחוזות אשר מחוץ לגבולות פאס. כמו כן, אותם גאוני פאס לא הדפיסו את חידושיהם ותשובותיהם על הכתב כך שלא יכלו להתפרסם גם דרך ספרים. ברם, בדיוק באותה תקופה, זרח שמשו של רבי יצחק אל-פאסי.

כאמור, שמה של ישיבת קרוואן התפשטה בכל מחוזות האימפריה הערבית, כך שתלמידים רבים מחוץ לגבולות קרוואן באו להסתופף תחת צילם של הגאונים חניכי בבל רבי נסים ורבנו חננאל גאון. מתוך מאות התלמידים שהגיעו לישיבה נמנה גם תלמיד מהעיר פאס בשם יצחק אשר יתפרסם מאוחר יותר כראש הרבנים של אותה תקופה. בלמודיו בישיבה הפך להיות התלמיד המובהק של ראשי הישיבות וקיבל מהם את כל תורת בבל של תקופתם האחרונה. גם כאן דאגה ההשגחה העליונה שעם שקיעתה של ישיבת קרוואן, המשך התורה לא תפסק בכך.

ובכן, רבי יצחק אל-פאסי גדול תלמידי ראשי ישיבת קרוואן נולד לפי עדותו של רבנו אברהם בן דאוד מטוליטולה

בהמשך לשלשלת הרבנית במרוקו אחרי הרמב"ם, ניתן למנות את רבי יוסף אבן עקנין שלמד תורה בפאס עם הרמב"ם ונחשב לתלמידו האהוב של הרמב"ם. הוא חיבר ספרים רבים כמו פירוש לפרקי אבות בשם "שבט מוסר", מבוא התלמוד, מאמר על המידות והמשקלות הנזכרים בתורה, פירוש אלגורי לשיר השירים, וספר חוקים ומשפטים על המצוות הנהוגות לאחר החורבן. בעת שהרמב"ם עזב את פאס, הוא חיבר לכבודו שיר פרידה: "אמרתני את החרוזים האלה, עת נפרד מופת הזמן הנלחם מלחמתה של תורה בחרבות המופת, רבי משה בר כבוד החכם רבי מיימון בר עובדיה רי"ת. בעת נסע ידיד לבי בריכבי נדוד שכח לבבי את נותו ואין יכוון לעורר אהבתו ונפשי יצאה אתו בנפשו". מילים אלו מוכיחות עד כמה עזה הייתה אהבה בניהם.

אחרי תקופתו של רבי יוסף אבן עקנין, חי בפאס החכם רבי יהודה בן עבאס. הוא חי במאה ה-31, והתמנה לכהן כאב"ד בפאס. מלבד גדולתו בתורה, היה בקי בתורת השירה, והוא זה שחיבר את הפיוט המפורסם "עת שערי רצון" שקהילות ישראל אומרות בראש השנה, וקהילות מרוקו אומרות אותה גם במנחה של יום כפור בעת פתיחת ההיכל.

קצת אחרי מותו של האב"ד רבי יוסף אבן עקנין, בלט דמותו של חכם פאסי בשם נחום נר המערבי. חותמת זו הקשה לעמוד על זהותו המדוייקת שלו, ברם, הוא נודע לחכם גדול אשר התמחה מאד בכתיבת שירים ופיוטים וכן לתרגום של כתבי יד יהודיים מערבית ללשון הקודש. הוא תרגם את ספר היצירה לרופא רבי יצחק הישראלי, איגרת הרמב"ם שנכתב בשנת 9711 יותר ממאה שנה לפניו. היות והתקופה בה חיו היהודים באותו זמן היה קשה מנשוא והרבה חכמים נאלצו לנדוד בארצות המזרח, הוא ראה לנכון לנמק את עבודת התרגום וכך הוא כתב "תהיה זאת לעזרה בצרות לעורר הבשורות כל שכן בזמננו זה שהוא סוף וקץ לגלותנו, תחילה וראש לגאולתנו". גם הספרים ספר הירושות, שלוש עשרה מדות לרב סעדיה גאון תורגמו על ידו. השוב לציין, שנחום נר המערבי זכה להערכה רבה גם בדורות הבאים וגם אצל חכמים בארצות אחרות.

באותה תקופה, חיו במוכות פאס שני רבנים גדולים רבי דוד בן זכרי ובנו רבי משה, הם היו תלמידי חכמים גדולים, והם התכתבו עם הרשב"א בספרד, עיין תשובות הרשב"א חלק ג סימן רכ"ה. בנוסף לכך, אנו רואים גם מתשובות הרשב"א חלק ד סימן רמ"ז שהיה גם תלמיד

אחרי תקופתו של הרי"ף ידועים לנו שמות של רבנים שחיו בפאס, הראשון הוא רבי יהודה יחייא אבן עבאס וכן רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הדיין, כולם גאונים עצומים. מלבד גדולתו בתורה היה רבי יהודה אבן עבאס גם משורר, חיבר תפילות ושירי קודש, והיה ידידו של רבי יהודה הלוי. אחד מתלמידי הרי"ף המובהקים היה הרי"ף מיגש שמילא את מקומו של רבו הרי"ף אחרי פטירתו התפרסם מאד בספרד ובארצות המערב. אחרי פטירת הרי"ף מיגש בספרד, הפך רבי יהודה הכהן אבן סוסאן להיות מנהיג הדור וזאת מפאת גדולתו העצומה בתורה ומהעיר פאס המשיך להרביץ תורה לעדרים. מבין התלמידיו של הרב יהודה היה רבי משה בר מיימון כאשר אביו הרב מיימון היגר לעיר פאס מקורדובה אשר בספרד כדי שבנו משה ילמד אצל גדול הדור רבי יהודה הכהן. ברם, הלימוד של משה אצל ראש הישיבה לא נישאר זמן רב, כי המוסלמים הקנאים הרגו. (על פי רבי סעדיה בן דאנן).

כפי שכתבנו, מי שמילא את מקום הרי"ף באליסונא אשר בספרד, היה תלמידו המובהק רבי יוסף מיגש, אשר העיד עליו הרי"ף שאפילו בדורו של משה לא נמצא כמוהו! (ספר הקבלה להראב"ד). לפני גיל בר מצווה למד רבי משה בר מיימון אצל הרי"ף מיגש ואר כך החליט רבי מיימון אביו של הרמב"ם להגר לעיר פאס אשר במרוקו, למרות רדיפות המוסלמים, וכפי שאמרנו למד אצל רבי יהודה אבן סוסאן הגדול. חשוב לציין שהאלמוחדים השתלטו על אזור דרום ספרד, והיהודים שם סבלו מאד מכך. אותם מוסלמים כפו את יהודי המקום להתאסלם וכל מי שסירב אחת דתו להמית. יהודים רבים הצליחו לברוח ויש כאלו שקבלו את דת האיסלם למראית העין. מנגד, העיר פאס המעטירה הייתה סובלת הרבה פחות מהקהילות אשר בדרום ספרד, כך שרבים מאותם קהילות הגרו לעיר פאס כולל רבנים רבים. אותה הגירה העלה את היישוב היהודי במרוקו בכלל ובעיר פאס בפרט למקום של חכמים וסופרים רבים, עד כדי כך שחשיבותה של פאס כמקום של תורה התפרסם בכל קהילות ישראל.

רבי מיימון אביו של הרמב"ם היה תלמיד חכם גדול וגם הוא כתב איגרות נחמה ליהודי דרום ספרד. כמו בנו רבי משה, הוא גם למד תורה אצל הרי"ף מיגש. במשך חמש שנים נשארו הרמב"ם ומשפחתו בעיר פאס. שם בפאס סיים את פירושו על המשניות "המאור" שהתחיל אותו בספרד. כמו הרי"ף, ספריו הרבים הביאו לו פרסום עצום בכל העולם כולו, כשפסקיו הרבים נלמדים בכל מקום בעולם.

יהדות מלכות פאס המשיכה לפרוח, התרבו ספסלי בתי מדרשות ודייני גדוליה היו ידועים ומוערכים לכל רבני הארצות שמחוץ למרוקו.

גזירת גירוש הראשונה מספרד בשנת קנא-1931 לא שינו פני מרוקו, רוב הגולים היגרו לארץ אלג'יר, תוניס וארצות מזרח אחרות, הגם שגם משפחות מסויימות אכן הגיעו למרוקו. (את זה נרחיב במאמר הבא בס"ד) כאמור, שמה של פאס כעיר של חכמים וסופרים היה ידוע ומפורסם לכל. אחד מהראשונים שגלה מספרד בגירוש הראשון והיגר לאלג'יר אשר היה לגדול הדור, התכתב עם גדולי פאס וכך הוא כותב "האיתנים מוסדי ארץ, העומדים על אדון כל הארץ, להם הגלגל קורא גודרי פרץ... בית דינכם המקודש... לא באתי ללמד, כי עמכם ידעתי החכמה והתבונה והכל לפניכם כשולחן ערוך... כה דברי אחיכם הקטן בחכמה לשפוט על ימין שהוא ימין, נר אלוקים נשמתם כל חדרי מרכבה חופש, גובה להם ויראה להם כי שם ה' נקרא עליהם במקום שמוחו של תינוק רופס, חכמים חברים מקשיבים זקנים צדיקים וטובים, על מלאת יושבים במדינת פאס, תרבה תפארתם ואנשי מצוותם היו כאפס" (תשב"ץ ח"ג סימן רפ"ה). אכן, עדות זו של גדול הדור מעיד עד כמה היישוב בפאס היה מוכר ומפורסם זמן רב כעיר של תורה ויראה, מעמד חשוב באזור כולו.

חשוב לציין, שמתקופת הגאונים עד הגירוש הראשון ארץ מרוקו הייתה ידועה יותר כמלכות פאס. העיר פאס הייתה מאז ומתמיד בעיני הערבים וגם בעיני הנוצרים כעיר חשובה מאד כשכל המלומדים והפילוסופים מתרכזים בה. מטבע הדברים גם היישוב היהודי, הישיבות והבתי דין התרכזו בעיר פאס שהייתה הבירה של המלכים השונים, מכאן השם "מלכות פאס" השגור בפי כל. אולם, מהמאה ה-41 ולאחר מכן, פני ארץ מרוקו יעבור שינוי רחב מאד כשערים אחרות נבנים ומתאכלסים בהתאים להתפתחותם. כך, שמהגירוש השני בשנת רנ"ב-2941 התמונה הגאוגרפית והדמוגרפית וכתוצאה מכך גם המפה התורנית של מרוקו משתנה לחלוטין. אולם, על אף שהעיר פאס נתפסת כהבכורה של מרוקו בעיני הערבים והיהודיים כאחד, ולכן, מאז הגירוש השני פני המפה התורנית משתנית לחלוטין כשערים נוספות תופסות חשיבות רבה ובהכרח גם היישוב היהודי.

חכם בשם רבי יצחק בן מיימון בן אלחנן מהעיר תאזא שגם התכתב עם הרשב"א. כמו כן, ידועים לנו עוד רבנים מאותה תקופה כמו רבי יהודה גואן מהעיר מהעיר מרקש, רבי יצחק עמר מהעיר סוטא, רבי יוסף בן גליל. קיומם של רבנים אלו נודע לנו גם מתשובות הרשב"א חלק א קס"ז-קפ"ה.

ברחמי שמיים מרובים שלטונם של המוסלמים הקנאים האלמוחדים הסתיים בשנת 9421 כשהם התחילו את שלטונם בשנת 8111. מבחינה יהודית, שלטון זה היה אכזרי ביותר כשרצח אנשים טף ונשים היה מעשה של מה בכך. הם הרחיבו קהילות שלמות, חייבו להתאסלם ושדדו את רכושם של יהודי המערב. גם כאן, ההשגחה ריחמה עם עמו ישראל כשלשלטון שלהם לא היה רצף טריטוריאלי בכל ארצות המערב בזמן אחד, ובכך כשגזרו גזרות נוראיות על יהודי מלכות פאס עדיין השפעתם לא הגיע לספרד ובעיקר בדרומה, שנוכחות יהודית הייתה רבה, וכך יכלו יהודי ספרד ללמוד תורה בלי הפרעות גדולות וגם יהודי פאס יכלו לברוח לשם כשאכן קרה, וכפי שמכתבי נחמה שהבאנו לעיל, שגדולי ספרד שלחו לאחרים בפאס. מאידך כשהתחלו להצר את יהודי ספרד, הם יכלו לנדוד בישוב הידוע בכל רחבי המערב, מלכות פאס, כששוב הקהילות חזרו לנהל חיים קהילתיים עבור יהודי העיר, נמנו דיינים ונפתחו ישיבות.

במאה ה-21 וה-31, אנו עדים על דמויות של רבנים גדולים כמו רבי נסים בן מלכה הישיש, שהיה גם מקובל גדול שחיבר ספר צניף מלוכה. בנו, רבי יהודה בן מלכה היה גם מקובל, תלמיד חכם ופילוסוף, והוא חיבר פירוש על ספר היצירה ופירוש על פרקי רבי אליעזר. באותם זמנים מי ששימש כאב"ד בעיר היה הדיין הגדול רבי יוסף הכהן אבן סוסאן צאצאי רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הגדול הי"ד שהבאנו לעיל כאשר אביו של הרמב"ם עזב את ספרד לפאס על מנת שבנו "משה" ילמד אצלו. מלבד היותו דיין הוא גם שימש כראש ישיבה בעיר והעמיד תלמידים הרבה. אחד מתלמידיו היה רבי יוסף אלכרסאני האיציטגנין שחיבר את הספר ארון העדות (רבי סעדיה בן דנן, חמדה גנוזה). הוא הגיר מחוץ למרוקו לעיר פאס כדי ללמוד אצל ראש הישיבה הגדול שהזכרנו. במשך כל שנות המאה ה-41, עקב המצב המדיני הרגוע יחסית,